

Nederlanden. Zijn bibliotheek bevatte onder meer zes boeken van Hugo de Groot en vier van Herman Witsius. Wat hem in de Republiek aansprak was de sfeer van tolerantie. Doddridge beschouwde zichzelf als een gematigde calvinist. Tirion, die in Amsterdam werk van hem uitgaf, waardeerde zijn irenische opstelling en schreef Doddridge in 1751 dat hij 'deserved the esteem of all pious and Moderate Christians'. Hij stond daarin niet alleen. Volgens Van den Berg en Nuttal viel Doddridge in de Republiek vooral in de smaak bij degenen die een afkeer hadden van theologisch fanatisme. Als voorbeeld noemen zij Martinet, de schrijver van de populaire *Katechismus der Natuur* (1777) die als aankomend predikant drie preken van Doddridge over de tolerantie vertaalde.

Pleiten voor verdraagzaamheid mag naar libertinisme rieken, zijn *Aenspraek aen de protestantische ingezetenen der Verenigde Nederlanden* waarin Doddridge het Nederlandse volk vermaande, sloot helemaal aan bij één van de kerngedachten van de traditioneel gereformeerden. Zijn in september 1747 door Tirion uitgegeven adres waarschuwde dat de Republiek, aangevallen door een met Rome verbonden vijand, ten onder zou gaan. Hij zag daarin Gods toorn over de zonden van het volk dat het huisgebed verwaarloosde en de sabbath niet hield. Zulke woorden klonken de lezers van zeventiende-eeuwse boetepredikers als Teellinck en Lodenstein bekend in de oren. Geen wonder dat Doddridge ook bij veel 'fijnen' een goed onthaal vond.

De aanval die de Leidse Van der Kemp en de Utrechtse Bonnet in 1770 op Doddriged's rechtzinnigheid deden en waartegen Goodricke vanuit Groningen zich verweerde, deed dan ook aan de populariteit van de Engelse theoloog nauwelijks afbreuk. Men bleef zijn stichtelijke exegetische werken waarderen. In het slothoofdstuk geven Van den Berg en Nuttal een verklaring voor de brede ontvangst van Doddriged's werk. In zijn geschriften ontmoetten twee ogenschijnlijk tegenstrijdige elementen elkaar: de diepte van het piëtisme en de 'Awakening' en de breedte en openheid van de protestantse verlichting.

Huisman stelde in zijn *Neerlands Israël* (1983) tegenover de achttiende-eeuwse verlichte fysico-theologie hier te lande de continuïteit van het traditioneel gereformeerde denken. Van den Berg en Nuttall laten zien dat de populariteit van Doddridge wijst op de aanwezigheid van een moeilijk in te delen 'midden-orthodoxie'. Martinet die bij Huisman een verlicht predikant heet, wordt door Van den Berg en Nuttall als een 'middle-of-the-road'-calvinist getypeerd. Doddridge zelf, zo merken zij op, was één van die 'interesting eighteenth-century figures who defy all simplistic attempts at classification'.

Deze grondige studie over Doddridge en de Nederlanden draagt bij tot een betere beeldvorming van het geestelijk leven in de achttiende-eeuwse Republiek.

G. Groenhuis

H. Houtman-De Smedt, *Charles Proli, Antwerps zakenman en bankier, 1723-1786. Een biografische en bedrijfshistorische studie* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, klasse der letteren, XLV, nummer 108; Brussel: Paleis der Academiën, 1983, 298 blz., Bfl 100,-, ISBN 90 6569 331 9).

De bekende Antwerpse koopman en bankier Charles Proli leefde van 1723 tot 1786. Hij vormde de derde generatie van een uit Italië afkomstig koopliedengeslacht en illustreerde treffend het vooroordeel dat het eerste geslacht de fundamenteën legt, het tweede de muren

en het dak aanbrengt en het derde het geheel afbreekt ten gevolge van te weinig werken en te veel spenderen. Nu was het werken bij Charles Proli wel in orde, al vertoonde het in zijn ondernemerschap de neiging tot onevenredige risico's, maar in ieder geval zijn spenderen hield geen tred met de mogelijkheden. Daarin was hij een echte seigneur die de nering naar de tering zette en het geheel bekroonde met een nagestreefd en inderdaad verworven adeldom. In 1785 kwam het einde met het faillissement van het huis Proli, een jaar later gevolgd door de dood van de ondernemer.

Mevrouw Houtman-Desmedt, die dit alles beschreef en op deze voortreffelijk uitgegeven studie bij Van der Wee in Leuven promoveerde, heeft veel werk gemaakt van de biografie van Charles Proli, inclusief die van zijn ouders, van jeugd en huwelijk van de hoofdpersoon, alsmede van zijn ambities en maatschappelijke en economische ontplooiing. Deze laatste betreft activiteiten op het gebied van het bankwezen, de verzekeringen, de handelscompagnieën, onder andere in de Compagnie van Trieste en Fiume, de landwinning en de nijverheid. Op het wansucces van de Aziatische Compagnie van Trieste volgde snel het bankroet van het huis Proli. Charles had zich te diep in de Compagnie gestoken en kon de massale opvraging van de deposito's op de Proli-bank niet doorstaan.

Zo werden wanbeheer en waagzucht afgestraft. Dat was nog niet alles. Dankzij het faillissement is in het fonds Insolvente Boedelkamer van het Antwerps stadsarchief de comptabele nalatenschap van het huis Proli bewaard gebleven. De auteur heeft daardoor een reconstructie naar moderne maatstaven van de boekhouding kunnen beproeven die haar een indrukwekkende hoeveelheid werk heeft bezorgd maar waarvan het resultaat bepaald virtuoos is. Daarbij maakt zeker geen indruk dat Charles Proli de boekhouding van zaken met de privé-huishouding vermengde; het tegendeel zou voor zijn tijd eerder verbaasd hebben. Evenmin verbazen de fouten in de boekhouding en het geringe toezicht van Proli op zijn boekhouder. Wat als magnifiek naar voren komt, is de eigen comptabele analyse van mevrouw Houtman-Desmedt, welke het mogelijk maakt een inzicht te verwerven in de rendabiliteit der onderneming, de buitensporige consumptie van Charles Proli in verhouding tot de jaarlijkse bedrijfswinst, de geringe eigen middelen ten opzichte van de vreemde en de periodisering in het welvaren van het bedrijf. Zo blijkt nu dat de toestand van het huis Proli al in 1780-1781 aanzienlijk verslechterde en de val ervan na enige jaren niet geheel een verrassing was. Heel de hier gegeven analyse kan, dunkt mij, model staan voor soortgelijke studies, mits het comptabel basismateriaal maar aanwezig is. Nu dit hier het geval was, vormt de geëxposeerde benutting een grote verdienste.

Dit is een goede studie van ondernemerschap en comptabiliteit in de achttiende eeuw die haar diensten kan bewijzen in het vergelijkend onderzoek, bijvoorbeeld met betrekking tot Nederland. Veel hangt daarbij af van de kunst van het interpreteren. Wat dit betreft, mag het niet aan enige bedenking ontbreken over de wijze waarop de auteur met de cijfers in de hand de psyche van Proli ontleedt: aanvankelijk onder de plak van mama springt hij uit de band na haar heengaan en ontwikkelt hij zich tot de wispelturige persoon, met een zucht naar nieuw en anders, zelfingenomen en zonder zelfdiscipline. Dit alles heeft zijn economisch graf bereid. Het is zeker denkbaar dat hij te weinig bewust zakenman is geweest en men moet het natuurlijk opvallend noemen dat de ondernemingen waarin hij alleen investeerde en geen leiding gaf, meer succes hadden dan zijn eigen zaken. Niettemin mag dit niet geheel de ogen doen sluiten voor de smalle marges tussen falen en slagen van een onderneming. Met het faillissement in de hand bezitten wij een overtuigend argument voor het falen, maar omtrent de visie op de kansen van welslagen zegt het niets meer.

Na Charles Proli is het geslacht tot onbeduidendheid teruggevallen en spoedig daarop in mannelijke lijn uitgestorven. Het vormt een bijzonder snel verval waarvan ook de deskundige auteur niet de echte oorzaak kan aanwijzen. Met wat zij wel heeft uiteengezet, is een waardevolle bijdrage tot de bedrijfsgeschiedenis, in het bijzonder die van Antwerpen, tot stand gekomen.

Joh. de Vries

J. Roelevink, *Gedictieerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit te Utrecht, 1735-1839* (Dissertatie Amsterdam 1986, Studies van het Instituut voor intellectuele betrekkingen tussen de Westeuropese landen in de moderne tijd XIV; Amsterdam-Maarssen: APA-Holland Universiteits Pers, 1986, xiii + 378 blz., f68,90, ISBN 90 302 1014 1).

De ondertitel van dit proefschrift is bescheiden. Hij belooft een uiteenzetting over het onderwijs in één vak gedurende honderd jaar op één universiteit. Maar dit simpel schijnende onderwerp is door de schrijfster zodanig uitgewerkt dat haar boek een belangrijke bijdrage is geworden tot de universiteitsgeschiedenis en tevens een welkome tegenhanger van het in 1981 verschenen proefschrift van W. Th. M. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814*. Bij hem een breed opgezet overzicht van het universitaire reilen en zeilen over bijna 250 jaar, bij haar een onderzoek dat uitgaand van een kleine kern zich in steeds wijdere kringen uitbreidt tot er een boek ontstaan is dat veel meer geeft dan de titel doet vermoeden. Op beide werken zullen latere onderzoekers met vrucht kunnen voortbouwen: beide werken stimuleren bovendien tot nader onderzoek door het opwerpen van in eerste instantie nog niet te beantwoorden vragen.

Roelevink laat zien op welke wijze één vak — de algemene geschiedenis — aan de Utrechtse universiteit onderwezen werd. Het kader waarbinnen dat plaatsvond wordt in de eerste hoofdstukken duidelijk gemaakt. Die gaan over de vooropleiding van de studenten, hun studiedoel, de positie van hoogleraren en verwante onderwerpen, die uiteraard ook voor het beter begrijpen van andere universitaire studies van belang zijn. Het bronnenmateriaal voor dit alles lag nu niet direct voor het opscheppen, zodat een aantal vragen wel gesteld, maar voorlopig nog niet afdoende beantwoord kon worden, iets wat naar mijn mening deze hoofdstukken des te interessanter maakt. Ook de faculteiten waarbinnen het geschiedenis-onderwijs plaatsvond worden beschreven, namelijk de artesfaculteit, waarin zowel wiskunde als letteren waren ondergebracht, en na 1814 de faculteit van wijsbegeerte en letteren. De vormen van academisch onderwijs komen in hoofdstuk III aan de orde, waardoor we de grote verschillen kunnen zien met de tegenwoordige wijze van studeren. Dat de regeling van studiekosten anders was dan de tegenwoordige zal bekend zijn, maar de gedetailleerde beschrijving door de auteur geeft ook alweer bij het lezen stof tot allerlei bespiegelingen. En dan het benoemingsbeleid, de verdeling van de leerstof, de taakverdeling of het gebrek daaraan met de uit dit alles resulterende soms wat moeilijke verhoudingen tussen diverse hoogleraren, het is een genot zo ver als we in de academische keuken kunnen kijken.

De laatste twee hoofdstukken zijn dan weer wat afstandelijker en theoretischer maar daarom niet minder belangwekkend. Zij gaan over de ontwikkelingen binnen het geschiedenis-onderwijs, de veranderingen tijdens de Verlichting en daarna, de belangen van de theo-